

Кургани вищої скіфської знаті і проблема політичного устрою Скіфії

Б. М. Мозолевський

Вивчення поховальної обрядовості скіфської знаті IV—III ст. до н. е. дало можливість дійти висновку, що до вищих її шарів (буквально — осіб царського походження) відносяться кургани висотою від 8 м і вище¹. Безумовно, таке визначення ні в якому разі не можна сприймати буквально, як це зробив Б. А. Шрамко, критикуючи автора за спробу визначити соціальний ранг скіфської знаті за висотою тієї чи іншої пам'ятки². Воно проявляється лише у тенденції і шоразу має підкріплюватися аналізом всієї сукупності рис поховального ритуалу, що ми й намагалися зробити, готуючи своє зведення³. І підтримка наших висновків у новітній літературі⁴ переконує, що цим зведенням, незважаючи на всю його умовність і недосконалість, у першому наближенні можна користуватися.

Ще раз застережемо: всі пам'ятки, про котрі йдеться, датуються виключно IV ст. до н. е. Вищій скіфській знаті попереднього періоду належать кургани незрівнянно меншої висоти⁵.

На час упорядкування перших зведень курганів скіфської знаті було досліджено 13 пам'яток висотою 8—21 м (Олександрополь, Огуз, Чортомлик, Солоха, Велика Цимбалка, Козел, Верхній Рогачнк, Жовтокам'янка, Краснокутський, Лемешів, Гайманова та Товста Могила)⁶. 1986 р. до них прилучився ще один — Бабина Могила⁷. І жоден дослідник не знав, чи існують ще подібні до них пам'ятки у степу (за винятком відомих кожному скіфознавцеві Нечаєвої та Орлової Могили на Дніпропетровщині), а коли й існують, то скільки їх.

До цього спрчинялася неможливість виділення скіфських курганів з величезної маси пам'яток міді — бронзи будь-яким іншим способом крім розкопок.

¹ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979.— С. 156, 237; Мозолевський Б. Н. К вопросу о скифском Герросе // СА.— 1986.— № 2.— С. 70—83; Тереножкин А. И., Мозолевський Б. Н. Мелитопольский курган.— К., 1989.— Приложение 4.

² Шрамко Б. А. Рец.: Мозолевський Б. М. Товста Могила.— К., 1979 // СА.— 1984.— № 1.— С. 272—280.

³ Мозолевський Б. М. Товста Могила.— С. 148—174.

⁴ Ильинская В. А., Тереножкин А. И. Скифия VII—IV вв. до н. э.— К., 1983.— С. 121; Генинг В. Ф. Проблема социальной структуры общества кочевых скифов IV—III вв. до н. э. по археологическим данным // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 147.

⁵ Мозолевський Б. Н. К вопросу ... — С. 76—79; Тереножкин А. И., Мозолевський Б. Н. Указ. соч.— С. 188—190.

⁶ У названих вище працях нами було включено до пам'яток вищої знаті курган поблизу ст. Водопій у м. Миколаєві (Миколаївський курган). Зараз вдалося з'ясувати, що висота його не перевищувала 4—5 м.

⁷ Мозолевський Б. Н., Полин С. В. Скифский курган Бабина Могила // Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тез. докл. (Суздаль, 1987 г.)— М., 1989.— С. 8, 9.

Пошуки ознак, на підставі яких можна було б зовні відрізнити скіфський курган від кургану доби бронзи, провадилися протягом всієї історії скіфознавства. Найчастіше за основу визначень бралася крутість схилів, форма вершини, застосування у конструкції насипу каменю тощо. Проте спроби визначити скіфський курган за цими ознаками раз по раз закінчувалися невдачею. Ще більше це завдання ускладнилося в поточному столітті внаслідок катастрофічного розорювання курганів⁸.

Однак на початку 60-х років О. І. Тереножкіну поталанило виявити безпомилкову внутрішню ознаку скіфського насипу у вигляді глибинного глиняного викиду із могили на підкурганній поверхні. Внаслідок великої глибини та обсягу скіфських гробниць навіть під незначними насипами такий викид існує завжди і його не можна переплутати з тонким шаром рудої поверхневої глини із могил доби бронзи. Для виявлення викиду О. І. Тереножкіним було застосовано буріння насипу ручним геологічним буром, спорядженим сталевим стаканом.

Перші ж спроби буріння курганів дали обнадійливі результати. Так, під час досліджень Скіфської Нікопольської експедиції 1964—1965 років поблизу с. Капулівки та м. Орджонікідзе на Дніпропетровщині⁹ з 17 курганів, визначених на підставі буріння скіфськими, ними виявилися 16, і лише в одному випадку було зроблено помилку внаслідок поспішності висновків (щоб знайти скіфський викид або впевнитися у його відсутності, насип іноді треба пробурити кілька разів).

Метод буріння вперше в історії скіфознавства давав скіфознавцям можливість вибіркового дослідження скіфських курганів, і можна лише пожалкувати, що О. І. Тереножкін своєчасно не узагальнив свій досвід публікуванням, хоч сутність методу швидко стала відомою всім українським скіфознавцям.

Однак значна трудомісткість ручного буріння спричинилася до того, що воно не набуло значного поширення. Тим часом завдання поспільного дослідження пам'яток при проведенні меліорації на півдні України, що постало на той час перед українськими археологами і на довгі роки мобілізувало всі їхні сили, практично виключало і необхідність буріння.

Разом з тим саме ці широкі дослідження пам'яток різних археологічних періодів відкрило й нові можливості в польовій практиці скіфознавства. Завдяки їм вдалося з'ясувати конструктивні особливості курганів доби бронзи, з одного боку, і скіфського часу — з іншого, а на їх підставі визначити й стійкі зовнішні ознаки тих і тих, що зробили реальністю візуальне визначення часу спорудження пам'яток. Застережемо, що наші висновки стосуються насамперед курганів Степової України, хоч під час робіт, проведених автором спільно з О. І. Тереножкіним в Черкаській області¹⁰, ми дійшли переконання, що їх можна поширити і на інші регіони.

При дослідженні великих скіфських курганів давно вже було помічено, що споруджені вони із шматків дерну або болотяних вальків. Вперше це явище відзначив на Мордвинівському кургані М. О. Макаренко¹¹, згодом — на Мелітопольському О. І. Тереножкін¹². Пильна увага до такої особливості великих скіфських курганів у новітні часи довела її універсальність.

До недавнього часу панувала думка, що насипи великих скіфських курганів створено водночас. Дещо похитнули її спостереження, зроблені на Жовтокам'яниці, Вишівій Могилі та Чортомлику, де в насипах

⁸ Мозолевський Б. М. Скіфський степ.— К., 1983.— С. 188.

⁹ Тереножкін А. И., Ильинская В. А., Черненко Е. В., Мозолевский Б. Н. Скифские курганы Никополющины // Скифские древности.— К., 1973.— С. 113—186.

¹⁰ Ильинская В. А., Мозолевский Б. Н., Тереножкин А. И. Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ.— К., 1980.— С. 31—61.

¹¹ Макаренко Н. Е. Первый Мордвиновский курган // Гермес.— 1916.— № 11, 12.— С. 267.

¹² Тереножкин А. И. Скифский курган в г. Мелитополье // УСАА АН УССР.— 1955.— Вып. 5.— С. 23.

виразно протієжувалися чотири-п'ять будівельних горизонтів¹³. Сутність їх залишалася згоадною, проте новітні дослідження на Кам'янському курганному полі (кургани Близниця Кам'янська, Бабина та Водяна Могилі¹⁴) не тільки з'ясували її, але й підтвердили практичну одночасовість спорудження багаточарових великих скіфських курганів. Цього ж висновку дійшли і В. Ю. Мурзін та Р. Ролле під час завершення досліджень Чортомлика¹⁵. Ще і ще раз під час всіх цих досліджень набули підтвердження також висновки про те, що ґрунт для спорудження скіфських курганів завозився звіддала.

Що ж до великих курганів доби бронзи, давньоюмних у своїй основі, то вони створювалися поступово внаслідок неодноразових досипок у зв'язку з повторними похованнями. Ґрунт для досипок при цьому підкопувався до глини навколо первісного насипу, про що свідчать і виразне пониження лінії материка до периферії насипу, і смугастий характер його розрізів¹⁶. Навколо ж кургану внаслідок підкопування ґрунту утворювалася широка, іноді до кільканадцяти метрів, кільцеподібна лощина.

Таким чином, принципова різниця в спорудженні курганів доби бронзи і скіфського часу відбивалася не тільки на їх внутрішній структурі, але й не менш виразно — на зовнішньому вигляді: якщо перші завжди стоять, як у блюдечку, в глибокій і широкій лощині, то поверхня навколо останніх рівна, як стіл.

Щоправда, дослідженнями останніх років встановлено, що ґрунт підкопувався і навколо скіфських курганів: рів, яким їх оточено, копався не з давньої поверхні, а з рівня материка. Особливо значними такі виїмки були в курганах V ст. до н. е.¹⁷, хоч вони ніколи не досягають ширини лощин навколо курганів доби бронзи. Тому безперечно, щоб відрізнити їх, слід мати неабиякий досвід польових досліджень, та й при ньому не завжди можна гарантувати, що за курган доби бронзи не прийнято пам'ятку V ст. до н. е. Що ж до скіфських курганів IV ст. до н. е., то за 15 польових сезонів нами не було допущено жодної помилки у їх візуальному визначенні, що править кращим критерієм надійності запропонованого методу. При цьому дієвий він не лише при визначенні пам'яток знаті, але й зовсім уже знищених оранкою курганів рядового населення.

Тривалий досвід таких визначень, перевірених практикою подальших розкопок, дозволив авторові протягом 1984, 1985 і 1989 років здійснити в степових областях України широку розвідку з метою виявлення і картографування курганів вищої скіфської знаті. Їй передувало ретельне вивчення великомасштабних карт, на підставі якого встановлено, що в Степовій Україні стоїть ще понад 60 пам'яток висотою від 8 м і вище, зосереджених виключно на території Миколаївської, Кіровоградської, Дніпропетровської, Запорізької, Херсонської та Кримської областей. Ні на захід від Південного Бугу, ні на схід від р. Молочної їх немає.

Послідовний об'їзд та огляд виділених пам'яток і ставив сутність розвідки. При цьому виявилось, що деякі з них мають значно менші розміри, ніж ті, що були вказані на проглянутих нами картах. Разом з тим вдалося виявити кілька великих курганів, на картах не позначених. Паралельно з оглядом курганів висотою від 8 м оглядалися і ниж-

¹³ Мозолевский Б. Н. Скифский «царский» курган Желтокаменка // ДСС.— К., 1982.— С. 180—184, 218; Мозолевский Б. Н. Раскопки в курганной группе Чертомлыка // АО 1979.— М., 1980.— С. 308.

¹⁴ Мозолевский Б. Н., Полин С. В. Скифский курган...— С. 8, 9; Андросов А. В., Мухопад С. Е. Скифский аристократический курган «Каменская Близница» // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья.— Днепропетровск, 1987.— С. 54—57.

¹⁵ Мурзін В. Ю., Ролле Р. Основні підсумки сучасного дослідження кургану Чортомлик // Археологія.— 1989.— № 1.— С. 92—95.

¹⁶ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Н., Балушкин А. М. Курганная группа близ с. Старогорожена // Древности Поиугуля.— К., 1977.— Рис. 2.

¹⁷ Мозолевский Б. Н. Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья.— К., 1987.— С. 63—67.

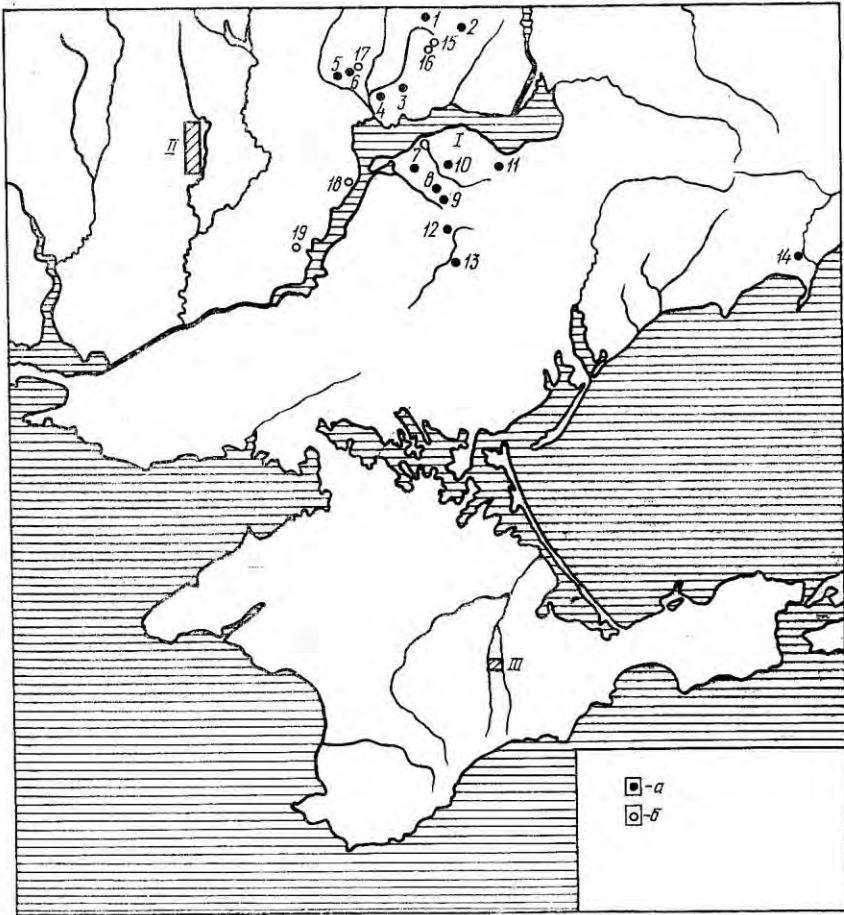

Рис. 1. Карта-схема поширення курганів вищої скіфської знаті: I — місцевість навколо кам'яно-нікопольської переправи (здогадний Геррос); II — зосередження на р. Вісунь; III — зосередження поблизу м. Білогорська. Умовні знаки: а — розкопані кургани (1 — Олександрополь; 2 — Краснокутський; 3 — Чортмлик; 4 — Товста Могила; 5 — Жовтокам'янка; 6 — Бабина Могила; 7 — Солоха; 8 — Лемішів; 9 — Верхній Рогачик; 10 — Велика Цимбалка; 11 — Гайманова Могила; 12 — Козел; 13 — Огуз; 14 — Бердянський); б — кургани не досліджені (15 — Нечава Могила; 16 — Орлова Могила; 17 — Товста Могила поблизу с. Новоіванівка; 18 — Новоолександрівка; 19 — Новорайське).

Рис. 2. Нечава Могила (вигляд з Орлової).

чі, що дало можливість відкрити ряд пам'яток скіфської знаті менш значного рангу та цілих могильників рядового населення. Але в запропонованій статті хочемо зосередити увагу на основній меті нашої розвідки — курганах вищої скіфської знаті.

Результати розвідки перевершили наші сподівання: із 60 курганів висотою 8—17 м 23 виявилися згодом скіфськими, ще три пам'ятки таких самих розмірів ми не змогли з певністю віднести ні до давньоямного, ні до скіфського часу. Гадаємо, що разом з 13 розкопаними до цього курганами вищої скіфської знаті наведеною цифрою вичерпується вся їх сукупність. Є також підстави гадати, що як і розкопані раніше, всі виявлені пам'ятки датуються IV ст. до н. е.

Кургани зосереджені в трьох районах: 1) на правому березі нижньої течії Дніпра; 2) у межиріччі Інгула — Інгульця; 3) в Передгірському Криму (рис. 1).

1. Правий берег нижньої течії Дніпра. 1. Нечаєва Могила (рис. 2). Стоїть за 6 км на північ від с. Лукиївка Нікопольського району Дніпропетровської області. Висота 17, діаметр близько 100 м. Вершина напівсферична, зіпсована канавами та ямами. Схили, особливо північний, дуже стрімкі. В нижній частині схилів угадується кріпиди, проте на поверхню вона не виходить. Біля підосви зустрічаються дрібні гранітні камені, з півночі простежується замулений рів шириною близько 2,5 м. Поле навколо рівне. Сьогодні Нечаєва Могила — найбільший на Україні курган. На схід від неї стоїть Довга Могила (висота 4 м), на північ — два розораних кургани висотою близько 0,5 м.

2. Орлова Могила розташована за 2,5 км на південний захід від Нечаєвої. Висота 10, діаметр близько 80 м. На кургані споруджено меморіальний комплекс. Насип сферичний, схили рівномірно круті. В нижній частині на схилах трапляються дрібні гранітні камені. Лощина навколо кургану відсутня. Під західною полою знайдено уламки амфор IV ст. до н. е. Пам'ятку супроводжує невелика курганна група, розташована за 300—400 м на південний захід. Найбільший тут курган висотою 5 м, за всіма ознаками, належить до доби бронзи.

3. 1971 р. поблизу с. Кам'янка Апостолівського району Дніпропетровської області автором було відкрито велике зосередження значних скіфських курганів, назване нами Кам'янським курганним полем. На території площею 3×8 км тут розміщено три кургани висотою 8—9,6 м, п'ять — висотою 5—6,5 м і десятки більш дрібних. 1974—1975 років нами тут розкопано пам'ятку вищої скіфської знаті курган Драну Кохту (Жовтокам'янку). Розвідкою 1984—1985 років, а також наступними розкопками, здійсненими 1986 р., підтверджено належність до скіфського часу й інших великих курганів, названих вище, серед них і Бабиної Могили (висота 8,15 м) поблизу с. Тарасогригорівка.

4. Товста Могила поблизу с. Новоіванівка Апостолівського району Дніпропетровської області примикає з півночі до Кам'янського

Рис. 3. Товста Могила поблизу с. Новоіванівка.

курганного поля. Стоїть на північно-східній околиці села поруч із кладовищем. Висота 8, діаметр 75 м (рис. 3). Пам'ятка дуже компактна, з крутими схилами. Вершина діаметром 36 м зрізана, посеред майданчика — яма на місці грабіжницького розкопу. Півколо насипу — тераса від вибраної кріпиди. Місцевість за мсжами насипу рівна, на заході, півночі і сході простежується замулений рів. Південний схил обрізаний для влаштування тиру. На лівничий схід від кургану — чотири дуже розорані насипи, усіяні каменями.

5. Курган поблизу с. Новоолександрівка Нововоронцівського району Херсонської області стоїть на високому корінному березі Дніпра за 3 км на північний схід від села. Сучасна висота 8 м. Пам'ятку розкопано глибокою ямою через вершину, навіть зараз вона доходить майже до рівня поля. Другий розкоп, дещо менших розмірів, — у східній полі. Відвали з розкопів рознесено навколо насипу. Схили кургану обкладено дрібним пісковиком і черепашником на висоту до 7 м. Поле навкруг кургану рівне, що разом із іншими ознаками підтверджує належність його до скіфського часу. На північ від пам'ятки тягнеться курганна гряда з восьми насипів висотою 0,6—3,5 м. Найбільший серед них також скіфський.

6. Курган поблизу с. Новорайське Бериславського району Херсонської області розташований за 3 км на схід від села (1 км на захід від траси Нікополь — Херсон) на зрошуваному полі поруч із каналом. Висота 8,3 м. Насип сферичний. На південь від центру встановлено топографічний знак. Раніше він стояв посередині вершини, зараз на його місці — велика яма з глибокою чотирикутною канавою довкруг неї. На 2 м нижче від канави насип оточує галерея шириною 1 м, можливо, влаштована також у зв'язку із встановленням знаку. На схилах біля підосви кургану — дрібні вапнякові камені. Схили середньої крутості, в нижній частині мають вигляд ще однієї галереї. Північний схил на висоту до 3 м підрізаний дорогою, проте кріпиди в ньому не простежується. Лощина довкруг насипу відсутня. Звичайних для великих скіфських могил курганів-супутників навколо немає, не виключено, що вони знищені меліораторами. Датування пам'ятки скіфським часом більш вірогідне, хоч викликає і деякі сумніви.

II. Межиріччя Інгула — Інгульця. Компактне зосередження великих достеменно скіфських курганів тут міститься на західному березі правого притоку Інгульця — р. Вісунь. Остання починається на півночі Казанківського району Миколаївської області і через смт Казанка та Березнегувате протікає по східній частині області на південь. Поблизу с. Скобелеве Казанківського району річка робить крутий поворот і протягом 10—11 км, до с. Лагодівка, йде прямо на схід. У цьому коліні на високому правому березі Вісуні підряд стоїть шість величних курганів висотою 8—12 м, п'ять перших з яких (із заходу) належать скіфам. Два кургани такого самого типу розміщені за 15 км на південь від описаних поблизу с. Сергіївка Березнегуватського району, ще один — поблизу с. Калуга того ж району (8 км від Сергіївки). Дев'ятий великий скіфський курган зосередження розташований на захід від описаних, на правому березі правого притоку Вісуні р. Доброї — поблизу с. Нововолодимирівка Березнегуватського району. Його доречно назвати Доброю Могилою (рис. 4).

Всі кургани зосередження за формою дуже схожі між собою. Насипи сферичні, вершина, як правило, косо зрізана грабіжницьким розкопом. У конструкції присутній камінь. Характерна для курганів доби бронзи лощина навколо насипу відсутня. Далі коротко вкажемо лише на відмітні риси курганів.

7. Скобелеве-1. Починає групу із заходу. Серед місцевого населення відомий під назвою Юрициної Могили. Висота 9, діаметр до 75 м. Вершина площею 20×30 м зрізана, на південь від неї тягнеться замулений грабіжницький хід, через який виносилася земля із центрального розкопу. Кріпиди вибрані, на схилах від неї збереглися окремі камені (білий вапняк). Під південно-східною полою помітна присип-

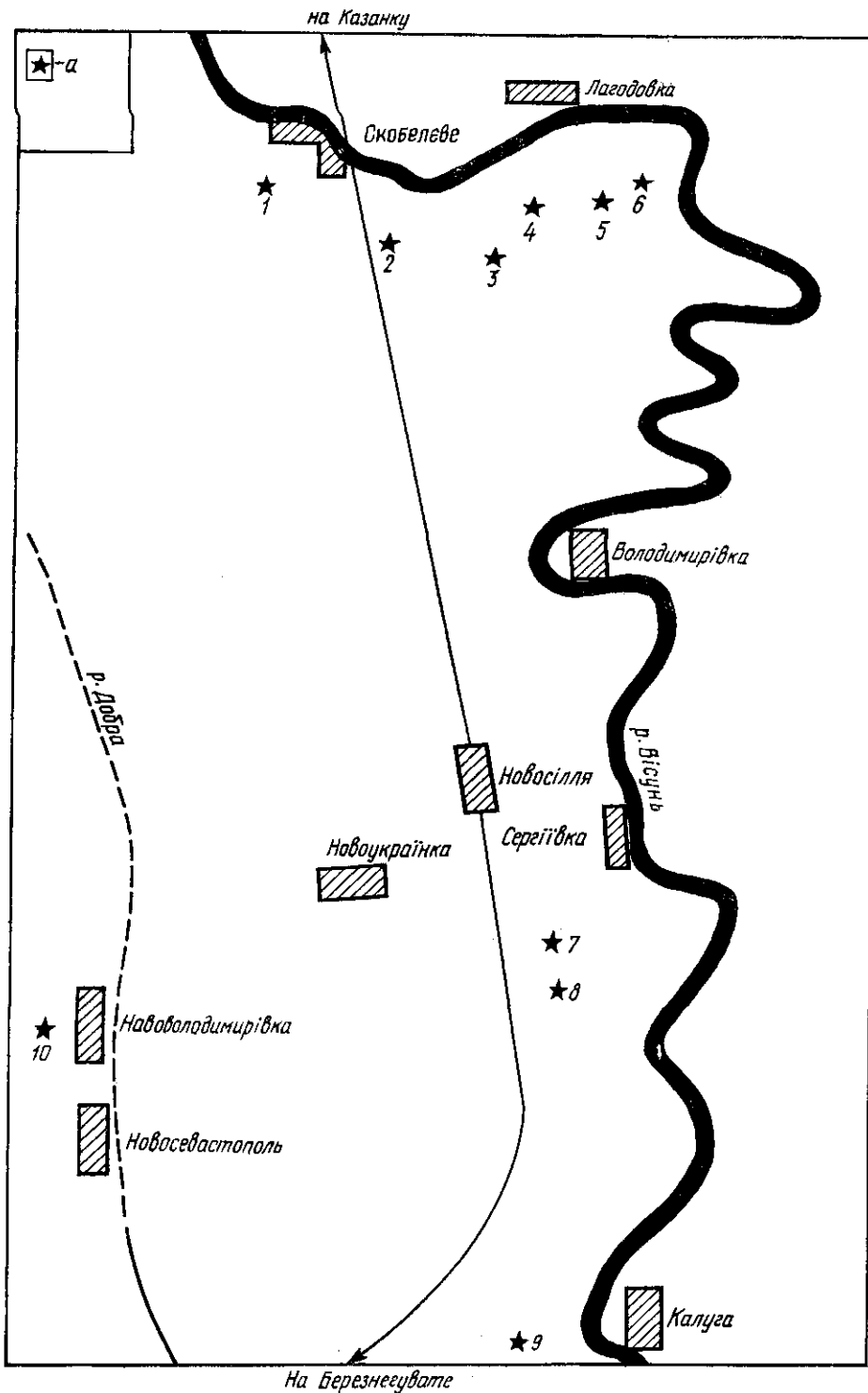

Рис. 4. Схема зосередження курганів висотою понад 8 м на р. Вісунь: 1—6 — с. Скобелеве; 7, 8 — с. Сергіївка; 9 — Калуга; 10 — Добра Могила. Умовні знаки: а — курган.

ка висотою до 1 м. Навколо насипу простежується невелике пониження, суттєво відмінне від лощин доби бронзи. На цій підставі можна припустити спорудження кургану у V ст. до н. е. На захід від нього стоїть Довга Могила висотою 5 м, на південь — скіфський курган висотою 1 м, також з ознаками V ст. до н. е.

8. Скобелеве - 2. Курган розташований ліворуч від дороги Канка — Березнегувате, за 0,5 км на північ від колишнього с. Веселий Кут, за іменем якого слід назвати пам'ятку. Насип розкопано глухою траншеєю з півдня, викид з розкопу лежить напівкільцем під південною полою кургану. Останці сягають висоти 12 м. Можна припустити, що до розкопок висота пам'ятки становила не менше 15 м. Насип оточує тераса на місці вибраної кріпиди. Схили всіяні дрібним жовтим вапняком. На захід від пам'ятки — скіфський курган висотою 3 м, ще далі — курган доби бронзи висотою до 5 м (рис. 5).

9. Скобелеве - 3. Стоїть за 1,5 км на схід від попереднього. Висота 9, діаметр 80 м (рис. 6). Вершина площею 20×20 м косо зрізана на південь. В нижній частині схилів — тераса на місці вибраної кріпиди з дрібним вапняком на ній. Пам'ятку супроводжують розташовані на захід курган доби бронзи висотою до 6 м і два дрібних, можливо, скіфських.

10. Скобелеве - 4. Стоїть за 2 км на схід від попереднього. Висота 8, діаметр 60 м. Вершина з грабіжницькою ямою посередині косо зрізана на південь. Навколо насипу — тераса на місці вибраної кріпиди. В оголеннях на північному і східному схилах до самої вершини простежується дрібний вапняк. На захід від пам'ятки — розтягнутий оранкою курган доби бронзи висотою 4 м. Під ним знайдено ушкоджену киммерійську стелу. На північний схід — курган висотою 2,5 м, навколо якого простежується або невелика лощина або замулений рів V ст. до н. е.

Рис. 5. Курган Скобелеве-2.

Рис. 6. Курган Скобелеве-3.

11. Скобелеве-5. Розташований за 2 км на схід від Скобелеве-4. Висота 9, діаметр 80 м. Схили менш круті, ніж у попередніх курганів. Слідів кріпиди немає, проте на північному схилі в оголеннях простежуються невеликі вапнякові камені. Вершина з грабіжницькою ямою посередині косо зрізана на південь. Поверхня навколо кургану спланована з півдня і сходу. За формою насип ідентичний насипові Бабиної Могили. На відзнаку від чотирьох попередніх курганів, могил-супутників навколо Скобелеве-5 немає. Можливо, роль такого супутника відігравав величний (висота 10, діаметр до 120 м) курган доби бронзи, розташований за 400 м на схід.

12. Сергіївка-1. Курган висотою 10, діаметром 80 м (рис. 7) стоїть на південь від с. Новосілля Казанківського району і захід від с. Сергіївка Березнегуватського району, на землях останнього, але ближче до першого. Насип дуже компактний, схили круті, вершина з грабіжницькою ямою косо зрізана на північний схід. Від неї донизу тягнеться грабіжницький прокоп, під яким товстим шаром закладовано грабіжницький викид. Насип оточує тераса, із якої виступають вапнякові камені кріпиди. Більш дрібні уламки вапняку трапляються на схилах до самої вершини.

13. Сергіївка-2 стоїть за 1 км на південь від Сергіївки-1. Висота 10, діаметр 80 м. Вершина з грабіжницькою ямою посередині зрізана пласко. Біля підшви — тераса з дрібними вапняковими каменями на ній. Схили менш круті, ніж на Сергіївці-1. Курган стоїть на своєрідній платформі — підвищенні шириною 25 і висотою 1 м, що поступово понижується до рівня поля. За 0,5 км на південний захід — розораний курган-супутник висотою 0,5 м.

14. Курган Калуга розташований за 2 км на захід від однойменного села. Висота 10, діаметр 80 м. Схили середньої крутості, вершина сплюснена, проте ознак грабіжницької ями в ній немає. З південного сходу збереглася тераса з кріпидою, вгадується вона і на півночі. Навколо насипу багато вапнякових уламків, під північною полою лежать два великих вапнякових камені. На північно-західному схилі насипу — велика замулена яма, напевне, грабіжницька. На схід від пам'ятки — кілька дрібних курганів-супутників. Між ними на полі лежать два великих уламки енеолітичних стел.

15. Добра Могила стоїть за 1 м на захід від с. Нововолодимирівка. Висота 9, діаметр 60—70 м. Верхівка сферична. Кріпиди не простежуються, проте на полі навколо кургану багато дрібних уламків білого вапняку. У північній полі — велика грабіжницька яма. Кургани-супутники відсутні.

На північ від щойно описаного зосередження скіфських пам'яток на р. Вісунь в басейнах Інгула та Інгульця існує кільканадцять курганів доби бронзи висотою 8—12 м. Серед них нам трапилося два (Тара-

Рис. 7. Курган Сергіївка-1.

нова Могила поблизу с. Спільне Новгородківського району та Мерджанівська Могила поблизу с. Молодіжне Долинського району на Кіровоградщині, обидва висотою 9 м), котрі за зовнішніми ознаками не можна беззастережно віднести ні до давньоямного часу, ні до класичних скіфських пам'яток IV ст. до н. е. Змушені поки що утриматися також від визначення культурної приналежності кургану Куляб-Могила поблизу с. Старобогданівка Михайлівського району Запорізької області (висота 12 м) — єдиної на Дніпровському Лівобережжі нерозкопаної пам'ятки висотою понад 8 м.

III. Передгірський Крим. На всій території Криму, за винятком Керченського півострова, досі не розкопано жодної могилки, яку можна було б пов'язати з елітою скіфського суспільства. Тим більшого значення набуває могильник цього типу, відкритий нашою розвідкою на північ від м. Білогорськ.

Група розташована між річками Великий та Малий Карасу. На відрізу по прямій близько 6 км від с. Вишенне на південному заході до с. Василівка на північному сході тут зосереджено вісім курганів висотою 8—11 м, три — висотою 4—5,5 м і кілька десятків більш дрібних, розміщених як між великими, так і на відстані від них.

Особливістю білогорських курганів є те, що майже всі вони споруджені на кам'яній платформі, тому така культурновизначальна ознака, як наявність або відсутність лощини навколо насипу, для них, природно, не може братися до уваги: якби насипи було споруджено за доби бронзи, то зовсім іншим способом, ніж у степу, і відсутність лощини в цих умовах ще не може бути безумовним свідченням належності їх до скіфського часу. Проте у нас немає сумніву, що коли й не всі, то принаймні переважна більшість великих білогорських курганів, та й значна частина менших, датуються скіфським часом.

Підставою для такої впевненості нам дає насамперед той встановлений нашою розвідкою факт, що кургани доби бронзи висотою понад 8 м ніколи не стоять скучено, а посідають вершини вододілів по одному, завжди на значній відстані один від одного, тоді як для скіфського часу компактні могильники із великих пам'яток відомі і поблизу с. Скобелеве, і на Посуллі. Не можна не брати до уваги і ту обставину, що не тільки за розташуванням, але й за самою конструкцією та зовнішнім виглядом насипи білогорських курганів як дві краплі роси схожі на скобелевські. Тут і там вони мають сферичну форму, лише злегка розтягнуту на південь, в конструкції значне місце посідає камінь, великі насипи супроводжують кілька малих. Звичайно, не можна виключити, що деякі із білогорських пам'яток належать до доби бронзи. Найбільшу підозру у цьому відношенні у нас викликають чотири великих кургани в середній частині могильника, котрі стоять на орному полі: навколо них є невразні локальні виїмки. Проте вони не мають ніякого порівняння з лощинами, довкруг курганів доби бронзи в степу. Сутність їх можуть з'ясувати лише розкопки бодай одного із названих курганів.

Наводимо коротку характеристику великих курганів могильника (нумерація із заходу на схід).

16. Білогорськ-1. Висота 8, діаметр 70 м. Складається враження, що насип створено із дрібного каміння. Схили досить круті, лощини навколо немає. На вершині — забита камінням грабіжницька яма глибиною до 5 м, на східному схилі — ще одна.

17. Білогорськ-2 стоїть за 300 м на північний схід від попереднього. Висота 10, діаметр 80 м (рис. 8). Поверхня складається із чорнозему з дрібною жорсткою, нижня частина схилів містить кріпиду або кам'яне облицювання. Каміння до 0,5 м у поперечнику. Місцями вибране. Від вершини на схід тягнеться грабіжницький хід, заповнений камінням. Викид із ходу підковою лежить під східною полою насипу. Вершина також у камінні. Лощини навколо насипу немає.

18. Білогорськ-3 розташований за 3 км на схід. Від західної частини могильника відділений глибокою балкою. Висота 8, діаметр

Рис. 8. Білогорськ, кургани № 1, 2.

70 м. В нижній частині схили мають своєрідну галерею, що поволі понижується до рівня поля. На півночі вона складається із каміння (кріпида?). Решта поверхні чорноземна. Вершина діаметром до 5 м сплюснена, в ній — западина на місці грабіжницького розкопу. Навколо западини багато каміння. Ще одна яма, діаметром до 15 м, міститься на східному схилі. На південь від насипу на полі простежується незначна виїмка.

19. Білогорськ-4 стоїть за 600 м на схід від попереднього. Висота 8, діаметр 70 м (рис. 9). Поверхня чорноземна. Лощини навколо насипу немає. Вершина гостра, на схід від неї — грабіжницька яма діаметром до 20 м, на південь — ще одна. Південний схил сильно розтягнутий.

20. Білогорськ-5 розташований за 1 км на схід від Білогорська-4. Висота 10, діаметр 80—90 м. На північ від насипу помітна незначна виїмка. Поверхня пам'ятки чорноземна. На схід від вершини — велика грабіжницька яма. Каміння в насипу не простежується.

21. Білогорськ-6 стоїть за 300 м на схід від попереднього. Висота 9, діаметр близько 90 м (рис. 10). Насип складений із чорнозему, місцями з-під нього виступають камені. Навколо насипу на полі простежується незначне пониження. Вершина діаметром 10 м сплюс-

Рис. 9. Білогорськ, кургани № 4, 5.

Рис. 10. Білогорськ, курган № 6.

Рис. 11. Білогорськ, курган № 7.

на, на ній — три западини на місці грабіжницьких ям. Ще одна широка замулена яма — на східному схилі насипу.

22. Білогорськ-7 стоїть за 1 км від Білогорська-6. Висота 11, діаметр 90 м (рис. 11). Поверхня чорноземна, на північному схилі на висоту до 4 м простежується кам'яна обкладка або кріпида. На схід від вершини тягнеться грабіжницький хід. Поле навколо насипу рівне.

23. Білогорськ-8 розміщений за 400 м на схід від попереднього. Висота 8, діаметр 60 м. Насип сферичний, схили круті. На висоту до 5 м схили в дрібному камінні, вище — чорноземні. На схід від вершини — грабіжницька яма з ходом донизу. Напроти ходу біля півніжжя пам'ятки — куча великих каменів. Грабіжницькі ями є також на вершині кургану та на південь від неї. Лощини навколо насипу немає.

* * *

Картографування розкопаних курганів вищої скіфської знаті, проведене автором ще до описаної розвідки, засвідчило, що всі вони, за винятком Бердянського кургану, зосереджені на вузькій території по

обох берегах Дніпра навколо кам'яно-нікопольської переправи¹⁸. Аналіз всієї сукупності писемних та археологічних джерел дав нам можливість дійти висновку, що тут і містився описаний Геродотом Геррос — місцевість, де за його часів та у наступний період скіфи ховали своїх царів і, вірогідно, значну частину вищої знаті.

Завдяки розвідці вдалося уточнити кількість розміщених тут пам'яток вищої знаті. Але незрівнянно більш суттєвим її результатом стало відкриття ще двох територіально обмежених їх зосереджень, розташованих у південній та західній областях Скіфії — поблизу м. Білогорська та на р. Вісунь.

Для обох могильників характерна як приблизно однакова кількість пам'яток, так і їх висота. Поза сумнівом, вони належали знаті одного соціального рангу, — саме того, який ми ще під час вивчення матеріалів Товстої Могили умовно визначили як царську родину та царів складових частин Скіфії¹⁹.

Безперечно, до розкопок бодай кількох із відкритих курганів цей висновок залишатиметься гіпотетичним, але той факт, що в Степовій Скіфії існує три і тільки три зосередження пам'яток цього типу, не можна не зіставити із повідомленням Геродота про поділ країни скіфів на три автономних царства (IV, 7, 120).

Постановка питання про три скіфських царства не виходила за межі риторичного коментаря до повідомлення Геродота²⁰. Тимчасом сучасний рівень знань дає можливість не тільки співвіднести ці три царства з геродотівською номенклатурою скіфських племен, але й локалізувати їх разом з останніми на карті.

Наведені додатково докази щодо ідентифікації лівобережних скіфських рік дозволили нам вслід за В. П. Яйленком²¹ з певністю ототожнити Пантікап з Конкою, Гіпакіріс — з водною системою Сірогозька балка — Каланчак — Каркінітська затока, а Герр — з Молочною та Сивашем, котрий сполучався у давнину, згідно писемних джерел, з Каркінітською затокою — нижньою течією Гіпакіріса²². Це в свою чергу дало можливість внести повну ясність в проблему розселення східних скіфських племен. За р. Герр (Молочна — Сиваш) від Таврських гір до Танаїса на 20 днів шляху тяглися володіння скіфів царських, — наймогутніших і найчисленніших племен, що вважали інших скіфів за своїх рабів (Геродот, IV, 20). По обох берегах нижньої течії Борисфена разом з його лівою притокою р. Пантікап (Конка) на три дні шляху із заходу на схід і 10—11 днів плавання по Борисфену із півдня на північ мешкали скіфи-георгой (Геродот, IV, 18). Між ними і скіфами царськими на 14 днів шляху від гирла Дніпровського лиману до витоків Герра-Молочної, розділені навпіл р. Гіпакіріс (Сірогозька балка — Каланчак — Каркінітська затока) лежали землі скіфів-кочовиків (Геродот, IV, 19). У верхів'ях Пантікапа, Гіпакіріса і Герра, там, де сходилися між собою володіння скіфів-георгой, кочовиків та царських, починалася місцевість Геррос²³.

Що ж до західних племен Скіфії, калліпідів, алазонів і скіфів-орачів, то як би не проводити кордон між ними, повідомлення Геродота не залишають сумніву у тому, що мешкали вони по Південному Бугу: «це племена, що мешкають вздовж течії Гіпаніса на захід від Борисфена» (Геродот, IV, 17). Особливо багато уваги локалізації тріади названих етносів по Південному Бугу присвятив М. І. Артамонов²⁴.

¹⁸ Мозолевський Б. Н. К вопросу... — С. 78; Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч. — С. 191.

¹⁹ Мозолевський Б. М. Товста Могила. — С. 156.

²⁰ Доватур А. И., Каллистов Д. П., Шишова И. А. Народы нашей страны в истории Геродота: тексты, перевод, комментарий. — М., 1982. — Прим. 154, 645.

²¹ Яйленко В. П. К вопросу об идентификации рек и народов Геродотовой Скифии // СЭ. — 1983. — № 1. С. 54—65.

²² Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч. — С. 194—203.

²³ Там же. — С. 203—205.

²⁴ Артамонов М. И. Этногеография Скифии // Учен. зап. ЛГУ. — 1949. — № 13. — С. 149—171.

Відповідаючи в більш пізній праці своїм опонентам з наведеного питання, П. Д. Ліберову та В. А. Іллінській, що відкидали ідентифікацію скіфів-орачів із східноподільською групою пам'яток і схильні були вбачати їх у Лісостеповому Правобережжі, на захід від Дніпра, М. І. Артамонов ще раз прокоментував наведене вище повідомлення Геродота: «На захід від Борисфена — ще не значить по Борисфену», тим більше, що всі подальші орієнтири щодо земель калліпідів, алазонів і скіфів-орачів у Геродота пов'язані виключно з Гіпанісом (IV, 52 тощо)». З іншого ж боку, описуючи Борисфен, «Геродот жодним словом не згадує скіфів-орачів»²⁵.

Проте, не зважаючи на це, в останні три десятиліття набула переваги думка опонентів М. І. Артамонова. Найбільш послідовно її обстоювали О. І. Тереножкін та В. А. Іллінська, які вважали скіфів-орачів Геродота праслов'янами, потомками білогрудівсько-чорноліських племен, що посідали широку територію українського Лісостепу від Дністра на заході до басейна Ворскли на сході²⁶. До такого розуміння скіфів-орачів в останній праці схилився навіть М. І. Артамонов²⁷.

Однак і зараз багато дослідників ставляться до подібної постановки питання суперкритично. Зокрема, внаслідок ретельного співставлення античних текстів до локалізації західної тріади скіфських племен разом зі скіфами-орачами по Південному Бугу дійшов нещодавно М. В. Агбунов²⁸.

Упевнена локалізація степових лівобережних племен дала нам можливість по-новому поставити питання і про їхніх північних сусідів²⁹. В результаті вивчення всіх можливих варіантів ми дійшли висновку, що територія Лісостепового Правобережжя, заселена в скіфський час нащадками білогрудівсько-чорноліських племен, могла належати тільки неврам, що свого часу стверджували ще Б. М. Граков та А. І. Мелюкова³⁰. Відтак зі скіфами-орачами найбільш вірогідно пов'язувати виключно східноподільську групу пам'яток. Згідно з цим північний кордон Скіфії, починаючи від верхів'їв Інгульця, проходив строго по вододілу між басейнами Південного Бугу і Дніпра (рис. 12). Археологічні матеріали дають широку можливість підтвердити таку думку.

Але при їх аналізі, на наше тверде переконання, слід рішуче позбавитися магії терміну «аротерн», під якою вже два століття перебувають скіфознавці. Ще М. І. Артамонов застерігав проти прямолінійності у сприйнятті подібних найменувань. На його думку, вони являлися собою «не що інше, як грецький переклад, а можливо, разом з тим і осмислення місцевих назв»³¹. І яскравий приклад тому — геродотівські «георгой», ім'я яких з'явилося внаслідок адаптації греками їх самоназви *gau-varga* (ті, що шанують худобу)³², але сприймалося вже не у зв'язку зі своєю початковою семантикою, а на підставі господарчої діяльності якоїсь частини цих племен у період знайомства з ними грецьких поселенців, можливо, сильно перебільшеної.

Так само, не зважаючи на пряму вказівку Геродота про заняття скіфів-аротерів хліборобством, ім'я їх ні в якому разі не можна ставити у прямий зв'язок із цим заняттям, а слід шукати його основу у конструкції типу аро(і)-тери (тіари, тірси), аналогічній конструкціям ка-тіари, ака-тірси, арі-маспи тощо. І коли за основу імені аротерів

²⁵ Артамонов М. И. Этнический состав населения Скифии // Доклады VI научной конференции Института археологии.— К., 1953.— С. 172.

²⁶ Бібл. див.: Нейхардт А. А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии.— Л., 1982^с.— С. 61—162.

²⁷ Артамонов М. И. Киммерийцы и скифы.— Л., 1974.— С. 80 і далі.

²⁸ Агбунов М. В. Загадки Понта Эвксинского.— М., 1985.— С. 155, 156.— Рис. 20.

²⁹ Тереножкин А. И., Мозолева Б. Н. Указ. соч.— С. 224—236.

³⁰ Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Две археологические культуры в Скифии Геродота // СА.— 1953.— Т. XVIII; Граков Б. Н., Мелюкова А. И. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР // ВССА.— М., 1954.

³¹ Артамонов М. И. Этногеография Скифии.— С. 168.

³² Абаев В. И. Геродотовские skythai-georgoi // ВЯ.— 1981.— № 2.

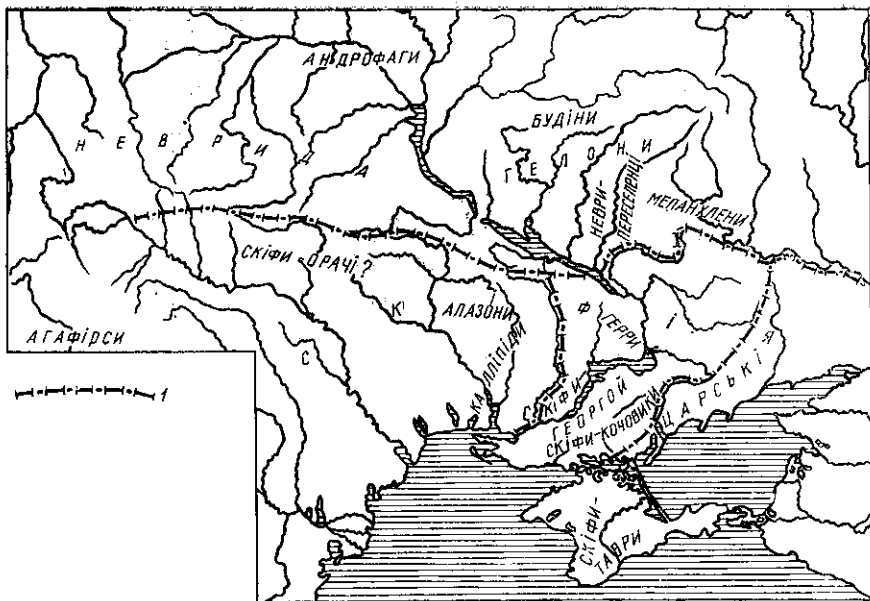

Рис. 12. Розселення племен Скіфії та її сусідів. Умовні знаки: 1 — умовні кордони скіфських царств.

взяти корінь *ар(i)*, то є всі підстави до нього ж відносити і самоназву сусідніх з аротерами і, вірогідно, споріднених з ними³³ алазонів (алізонів): *арі-зон*.

З іншого боку, при локалізації калліпідів і алазонів перевагу слід надавати не їх гіпотетичній господарчій діяльності, а насамперед — способу життя, за яким вони, згідно Геродота (IV, 17), не відрізнялися від кочових скіфів. А це значить, що, не зважаючи на часткове заняття хліборобством, вони мешкали у кибитках, не маючи стаціонарних поселень. Тому ледве чи є підстави зводити пам'ятки калліпідів до поселень Нижнього Побужжя: все рівно цим проблема вирішується лише частково, позаяк аналогічні поселення для споріднених з ними алазонів знайти неможливо.

Враховуючи ж, що природними рубежами при розселенні стародавніх племен насамперед правили ріки (щодо Скіфії це спеціально відзначає Геродот), володіння калліпідів найвірогідніше завбачати між Інгульцем та Інгулом (на півдні вони могли заходити на правий берег Південного Бугу), алазонів — між Інгулом, Південним Бугом і системою Синюха — Велика Вись, що реконструюється М. В. Агбуновим як Еksamпей³⁴, скіфів-аротерів — на північ від цього рубежа. У всякому разі, картографування курганів знаті³⁵ надійно засвідчує, що межа між західними і східними скіфськими племенами проходила по Інгульцю.

Звідси у відповідності з трьома зосередженнями елітарних пам'яток на території Скіфії можна виділити три автономні області, що відповідають геродотівським царствам:

1. Західну, населену калліпідами, алазонами та скіфами-аротерами (легендарні потомки Ліпоксая—авхати), зі східним кордоном по Інгульцю і «царським» кладовищем на р. Вісунь;

2. Кримсько-Приазовську (скіфи царські, вони ж скоти,— потомки Колаксая) з північно-західним кордоном по Сивашу — Молочній і основним некрополем місцевої знаті у Передгірському Криму, а певних її підрозділів крім того — в Північному Приазов'ї та на Керченському півострові;

³³ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— С. 210, 228.

³⁴ Агбунов М. В. Указ. соч.— С. 154.— Рис. 20.

³⁵ Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч.— Рис. 161.— Приложение 3.

3. Зосереджену між першими двома Нижньодніпровську, населення якої становили скіфи-георгой, скіфи-кочовики та герри. У скіфах-георгой та кочовиках легко упізнаються потомки Арпоксая катіари і траспії (володарі великої рогатої худоби та конярі згідно Ж. Дюмезіля). Що ж до геррів, то відсутність їхнього імені у номенклатурі основних племен Геродота разом з місцезнаходженням їхніх володінь ніби свідчить про те, що вони були лише одним із племен скіфів-георгой. Проте не можна виключити й іншого трактування їхньої етнічної належності та соціального стану³⁶.

Розташоване на території Нижньодніпровського царства найбільше у Скіфії зосередження курганів аристократії можна інтерпретувати подвійно. Найпростіше — вбачати у них поховання місцевої еліти. Але тоді, виходячи і з кількості, і з розмірів зосереджених тут пам'яток, слід було б визнати, що царі саме цього царства претендували на верховну владу у Скіфії. Однак це зовсім малоімовірно, оскільки, згідно Геродоту, володарювали в ній скіфи царські, що мешкали в Криму та Приазов'ї, населення ж Нижньодніпровської області в об'єднаній країні, найпевніше, утворювало нижчу касту³⁷. Залишається лише визнати, що частина великих нижньодніпровських курганів належить місцевій аристократії, інша ж, більша і багатша, — верховним володарям Скіфії та знаті, що їх оточувала (Геррос).

На перешкоді до беззастережного вирішення питання про три скіфських царства стоїть різночасовість повідомлення про них Геродота, з одного боку, і пам'яток, покладених нами в основу їх визначення, з другого. Дійсно, погоджуючись визнати поділ Скіфії на три автономних підрозділи в архіічний період, більшість вітчизняних дослідників вважає, що в IV ст. до н. е., в добу об'єднувальної політики царя Атея, триєдиний характер скіфського царства мав би зникнути як протилежний принцип єдиновладдя³⁸.

Проте таке твердження не узгоджується з об'єктивними реаліями. По-перше, названі історики модернізують історичний процес, оскільки в розглядуваний час влада, заснована на голому насиллі, була неможливою, вона мала спиратися на моральний авторитет, традиційні установи, ідеологічні уявлення³⁹, а в Скіфії серед них чи не найміцнішим було саме уявлення про триєдиність скіфської спільності, її богоданність. І саме до IV ст. до н. е. відноситься його реставрація, відбита в цілій низці археологічних матеріалів⁴⁰.

По-друге, володарювання Атея над усією Скіфією далеко не доведене, — багато дослідників вважають його ватажком незначної групи племен⁴¹.

По-третє, коли б навіть Атей очолив усіх скіфів, то для тримання в покорі такої великої країни він мав би спиратися на розгалужений апарат влади, і в цьому разі перетворення колишніх царств на адміністративні одиниці, очолювані посадженою царем і покірною йому особою, було б найбільш доцільним кроком. Таким чином мінялася лише політична сутність, але ніяк не сама автономність історично сформованих областей.

А про те, що політичні утворення Скіфії за часів Атея наслідували територію традиційних, свідчить концентрація поховань ранньоскіфської знаті в тих самих трьох областях, що й кургани вищої знаті IV ст. до н. е.⁴²

³⁶ Там же. — С. 214 та ін.

³⁷ Там же. — С. 214—222.

³⁸ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА. — 1954. — № 36. — С. 21; Тереножкин А. И. Об общественном строе скифов // СА. — 1966. — № 2. — С. 47.

³⁹ Токарев С. А. Ранние формы религии и их развитие. — М., 1964. — С. 336.

⁴⁰ Раевский Д. С. Очерки идеологии скифо-сакских племен. — М., 1977. — С. 161—171.

⁴¹ Про дискусію з порушеного питання див.: Шелов Д. Б. Скифо-македонский конфликт в истории античного мира // ПСА. — М., 1971. — С. 54—63.

⁴² Тереножкин А. И., Мозолевский Б. Н. Указ. соч. — Рис. 161.

КУРГАНЫ ВЫСШЕЙ СКИФСКОЙ ЗНАТИ И ПРОБЛЕМА ПОЛИТИЧЕСКОГО УСТРОЙСТВА СКИФИИ

Изучение конструкции курганов различных эпох в степной зоне Украины позволило выделить устойчивые внешние признаки для визуального определения культурной их принадлежности. Вследствие этого появилась возможность определить количество курганов высшей скифской знати (высотой от 8 м и выше).

За всю историю было исследовано 13 таких памятников. Изучение крупномасштабных карт засвидетельствовало, что в украинской степи стоит еще свыше 60 курганов указанных размеров. Регулярный осмотр их, проведенный автором, дал возможность установить, что 23 из них принадлежат скифам. При этом оказалось, что кроме давно известного сосредоточения памятников скифской аристократии вокруг каменко-никопольской переправы (предполагаемый Геррос) существует еще два компактных могильника этого типа. Один из них расположен на р. Висунь (Николаевская область), второй — в Предгорном Крыму (к северу от г. Белогорска).

Наличие в северопричерноморской степи трех и только трех крупных сосредоточений курганов высшей скифской знати автор считает возможным сопоставить с сообщением Геродота о делении Скифии на три автономных царства. По территориальному признаку условно их можно назвать Крымско-Приазовским, Нижнеднепровским и Западным. Проведенное автором уточнение локализации скифских племен указывает, что население первого из них составляли скифы-царские (сколоты), второго — скифы-кочевники, скифы-георгой и герры (легендарные катиары и траспии), третьего — каллипиды, аллазоны и скифы-пахари (авхаты Геродота или авхеты Плиния Старшего).

B. N. Mozolevsky

BURIAL-MOUNDS OF SCYTHIAN NOBILITY AND A PROBLEM OF POLITICAL SYSTEM OF THE SCYTHIA

Study of design of burial-mounds of different epochs in the steppe zone of the Ukraine permits distinguishing stable outer signs for visual determination of their cultural belonging, thus making it possible to determine the quantity of burial-mounds of the Scythian nobility (height 8 m and higher).

Only 13 such monuments were studied in the history. Study of the large-scale maps has evidenced that there are yet more than 60 burrial-mounds of the indicated size in the Ukrainian steppe. Their regular examination by the author allows distinguishing that 23 of them belonged to Scythian. Along with this it appeared that apart from the previously known concentration of the Skythian aristocracy monuments around Kamenko-Nikopol crossing place (hypothetical Herros) there exist still more compact burrial-mounds of this type. One of them is located near the Visun river (Nikolaev region), another — in the foothill Crimea (northward from the Belogorsk town).

The presence of three and only three large concentrations of burial-mounds of the Scythian nobility may be, according to the author, compared with Herodotus report on division of the Skythian into three autonomous kingdoms. According to the territory they may be conditionally named Crimean-Azov Sea, Low Dnieper and Western. Close author's determination of localization of the Skythian tribes indicates that population of the first one consisted of royal Scythian (skolots), the second — Scythians-nomads, Scythians-georgoi and herra (fabulous katiars and traspii), the third — kallipids, alazons and Scythians-ploughmen (auchates of Herodotus and auchetes of Pliny the Elder).

Одержано 10.06.89.